

СЛАБОСТ ПРОСТОРНОГ ПЛАНИРАЊА У СРБИЈИ НА ПРИМЕРУ ПЛАНИРАЊА ПРОСТОРНОГ РАЗВОЈА ПОГРАНИЧНЕ ЗОНЕ ПРЕМА БУГАРСКОЈ

Дејан Ђорђевић¹, Тијана Дабовић¹ и Неда Живак²

¹Географски факултет, Универзитет у Београду, Република Србија

²Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, Република Српска

Сажетак: Несигурност је једина ствар на коју се данас може рачунати у Србији. Утисак је да су транзиција којој се не види крај и доминирајући неолиберални концепт у економској и социјалној сфери буквално притерали систем просторног планирања уза зид. Штавише, са становишта планера готово да ништа није јасно: ко су главни учесници у планирању, ко доноси одлуке, која су правила игре па чак и где су границе игралишта. Просторно планирање је, додуше, увек представљало један облик прорачунатог ризика, али данас и овде је оно прост и чист ризик. Ситуација је критична на свим нивоима планирања, од националног, преко регионалног до локалног. Садашња пракса планирања у Србији је планер-центрична, у смислу да готово искључиво планери идентификују проблеме у простору и нуде алтернативе за њихово решавање. Премало је места остављено за другачије интересе и идеје, међусектоску координацију и синхронизацију партнерства између јавног и приватног сектора. Консеквентно, премало је места остављено за грађане, интресне групе и организације да у процесу планирања учествују, те да учествују и у процесу планске имплементације. Дobar пример аутистичности система планирања у Србији је планирање пограничне зоне према Бугарској. У овом раду су приказани социјални и економски оквир у коме планирање у Србији данас делује скупа са проблемима који су се могли идентификовати унутар струке, пластично илустровани на поменутој студији случаја. Поред овог, у раду се пледира за увођење неопходних промена које би систем просторног планирања учиниле ефикаснијим.

Кључне ријечи: Систем планирања, транзиција, ограничења, пракса планирања, погранична зона, Србија.

Original scientific paper

THE WEAKNESS OF SPATIAL PLANNING IN SERBIA: SPATIAL DEVELOPMENT PLANNING OF BORDER AREA TOWARDS BULGARIA AS A CASE STUDY

Dejan Đorđević¹, Tijana Dabović¹ and Neda Živak²

¹Faculty of Geography at Belgrade University, Republic of Serbia

²Faculty of Sciences, University of Banja Luka, Republika Srpska

Abstract: Uncertainty is the only thing we can count on in Serbia nowadays. It seems that never-ending transition and predominant neoliberal concept in both economical and social issues is still leaning our spatial planning system against the wall. Moreover, nothing is clean from the planners' point of view: who are the main actors and referees, which are the rules of the planning game, and even where the playground boundaries are. Spatial planning has always been a kind of calculated risk, but here and now it seems like it is just pure and simple risk. The situation is critical on all levels, from national straight to local, due to the absence of the regional level. Most of the spatial planning institutions adhere to a traditional rigid planning model, which is deterministic, inflexible, with fixed land use regulations. The spatial planning system is predominantly planners' centred, implying that it is the planner who identifies the problems and seeks for planning alternatives rooted exclusively in rational methods and objective determinants. There is little, or no room for different interests and ideas and consequently, hardly any room for various stakeholders and shareholders to take part in the planning process and the ensuing implementation phase. All these weaknesses are even more obvious when shown on the particular example: development planning of border area of Serbia toward Bulgaria. This paper deals with basic social and economic frame in which planning is performed in Serbia in recent years together with the main problems within the planning practice itself, shown on the mentioned case study. It also argues for the necessary changes aiming to increase the spatial planning system efficiency.

Key words: Planning system, transition, constraints, planning practice, border area, Serbia.

УВОД – СРБИЈА КАО ДРУШТВО У КРИЗИ

Прелазак са централизоване на тржишну економију никада није лако и захтева од државе и становништва да направе тешке изборе. Док су друге бивше комунистичке државе почеле овај процес 1989. године, Србија се са њим суочила тек 2001. године. Економско, социјално и институционално пропадање током 1990-их година, оставило је много теже последице и детерминисало много тежи почетак транзиције него што су то имале земље Централне и Источне Европе. Србија је, за разлику од других земаља изгубила тржиште захваљујући економским санкцијама. Будући да је земља пролазила кроз продужени период кризе, сматрало се, такође, политички ризично наметање било какве финансијске дисциплине, те није било довољно снаге за изградњу државних институција.

После демократске револуције 2000. године, путеекономских и политичких реформи је био осигуран, и мада трновит, донео је импресивне резултате посебно у области макроекономске климе. Ипак, Србија је до почетка новог таласа економске кризе 2008. године, заостајала у односу на своје суседе, посебно у стопи незапослености (преко 20%); ниској конкуритивности (87. на светској листи); значајном унутрашњем и спољашњем буџетском дефициту (стопа инфлације од 17,7% и дефицит од 9,2% БДП у 2005. години); изразито неравномерном регионалном развоју по европским стандардима (Yugoslav Survey Online, 2007). Чак и данас Србија улаже велике напоре да достигне ниво економског развоја из 1989. године: користи од тржишне економије и демократије су, далеко од тога да буду материјализоване, и пред српским друштвом још увек постоје болни кораци који ће вероватно бити реализовани на рачун најсиромашнијих слојева становништва, као што је то био случај и до сада. Прилив страних директних инвестиција који су могли да ублаже ове негативне ефекте и подстакну

INTRODUCTION: SERBIA AS A RISK SOCIETY

The move from a centralized to a market economy is never easy and it requires from government and citizens anywhere to make difficult choices. But while countries other ex-communist/socialist countries started this process in 1989, Serbia did not initiate its reforms until early 2001. Economic, social and institutional deterioration of the 1990s left a more difficult legacy than the stabilization and reform vagaries facing other countries in Central and Eastern Europe at their transitional beginnings. Serbia unlike those lost its international markets due to international economic sanctions. Also, since the state was going through a long period of deep crisis it was considered politically risky to impose any kind of financial discipline and there wasn't enough strength to build government institutions.

After the democratic revolution in 2000 the path of economic and political reform, if not always linear, has been definite and has had impressive accomplishments especially in making good macro economical climate. However, the Republic today still lags behind many of its neighbours, particularly in the rate of unemployment (over 20%); low per capita GDP of about US\$ 3,525; high poverty rate (about 20%); low competitiveness (87th on the world list); striking internal and external imbalance (17.7% inflation rate and high balance-of-payments deficit amounting to 9.2% of the GDP in 2005); very uneven regional development by European standards (Yugoslav Survey Online, 2007). Unfortunately, now that it has reached the same level of economical development as in 1989, Serbia is standing at the point where the benefits of a market democracy have not yet been materialized and there are still other painful steps ahead that should be taken which will mostly cost already poor layers of society. Foreign direct investments inflow to the country which would mitigate these negative

економски разовј су недовољне (7,7% од БНП) захваљујући лошем имиџу Србије, високој стопи корупције и тзв. ризичном пословном окружењу. Социјални колапс се манифестује кроз губитак традиционалних вредности, разбијању породичних структура, смањење просечне величине породице, низак степен наталитета и повећање броја једночланих и старачких домаћинстава. Јавни интерес је «незаштићен» у свим сферама – социјалној сигурности, здравству, просвети, па и у просторним политикама. На крају, усвојени су многи нови закони (укључујући и нови Устав), али су исти постали међусобно неусклађени и некодификовани, што често доводи до њихове злоупотребе или различите интерпретације.

Осим овако тешког опоравка од наслеђа 1990-их и транзиције, Србију оптерећују и злочини почињени у име њеног народа, а покушај да тај сложен проблем добије неко прихватљиво решење и социјални консензус, Србија проналази љуљајући се између алтернатива – десног крила и политичког центра. У протеклом периоду је у директној вези са тим стајало и питање европских интеграција. Генерално, несигурности које носи ширење Европске уније у условима кризе еврозоне и стална условљавања Србије, поготово по питању Косова и Метохије, могли би да умање значај приближавања Европској унији као основне мотивације у спровођењу, често болних реформи. Унутрашњи фактори нестабилности су резултанта трајног сукоба између демократски оријентисаних политичких партија које су донедавно биле на власти, са једне стране, и националистичких и популистичких странака чији утицај све више расте, са друге стране, уз перманентну кризу јавног сектора. Као последица, евидентан је недостатак политичког, јавног консензуса око државних питања, развојних политика и најважнијих социјалних, економских и политичких одлука, што, такође, успорава неопходне реформе.

Укупно узевши, постоји превише отворених питања у условима перманентне

effects and accelerate economical growth is not sufficient (7.7% of GDP) due to Serbia's bad image, existence of risks and high rate of corruption. Social collapse is manifested through the loss of traditional values, break up of family structures, decreased family size (very small birth rate), and growth of single and elderly households. Public interest is unprotected in all spheres – social security, health, education, and spatial policy. Finally, many new laws are introduced (including the new Constitution), but are not well codified and harmonized – the fact that leads to their frequent misinterpretation or misuse.

Recovering from the legacy of 1990s and the transition, Serbia is at the same time burdened with the crimes committed in the name of its nation, swinging between alternatives – right wing and the political centre, on how to deal with it. Directly connected with it stands the future of its European integration, and all that it implies. In general, uncertainties regarding EU expansion as a political issue of EU and compliance with the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia as a political issue of Serbia could reduce the value of EU integration as a key motivator for reform. Attention to reform is also diverted by the status of the 15 % of its territory called Kosovo and Metohia. Regardless of outcome of the negotiations between internal and external actors, there is a potential for negative and possibly destabilizing effects in Serbia. Other destabilizing factors are coming from constant infighting among democratically oriented political parties which form today's government, weak public sector and transition delays which have created opportunities for a rise in the influence of nationalist and populist parties. This has also resulted in a lack of political and public consensus on every important state issue, key transition policies and consistent political will to make difficult but necessary reforms.

Taken together, there are too many questions and uncertainties regarding Serbia's future in general and a lot of them are highly

несигурности у погледу могућности Србије да напokon изађе из транзиције, не рачунајући овде, високу зависност од међународних фактора; овакве међузависности не доприносе да ситуација постане мање компликована и више предвидљива. Поставља се питање: како у тако несигурној земљи са тако лошим искуствима и израженим проблемима, планер који би требало да заступа дугорочне циљеве развоја, прогрес и бољи квалитет живота и као весник, углавном добрих вести – бива доживљаван од стране оних који наручују планове и оних за које се ти планови раде? Како планирање уопште делује у земљи попут Србије? Будући да је прво питање реторичко, покушаћемо да у наставку текста одговоримо на друго питање.

СРПСКО ПЛАНИРАЊЕ У „ТРАНЗИЦИЈИ“

У току две деценије које су протекле од одбацивања комунизма у централној и источној Европи догодиле су се значајне промене у погледу природе, улоге и начина функционисања влада и других институција укључених у политике просторног и урбаног развоја (Таџан-Кок, 2004). Урбано планирање и пратеће политике на локалном нивоу биле су различите, као резултат специфичних и често драматичних околности: политичке демократизације, поновног увођења тржишних принципа, фискалне кризе на државном нивоу, масовне приватизације, комерцијализације, привременог укидања програма који су карактерисали период тзв. «државе благостања», те повећања међународних финансијских трансакција и обима инвестиција, посебно у урбаним подручјима (Tsenkova and Nedović-Budić, 2006). Нове околности захтевале су не само нове институције већ и ново схватање планирања које је, у настојању да поврати легитимитет, постајало све флексибилније уважавајући нове економске и политичке околности (Kornai, 1997; Maier, 1994). У таквој динамици и тежњи да се прилагоди

dependent on international scene and factors. Consequently, there are those that depend on reaching the consensus between internal players which doesn't make them any less complicated or more predictable.

Other questions are: In this country of uncertainty and bad experiences, how is a planner, a spokesman of long-term goals of development, progress and better quality of life, the carrier of mostly good news, being seen by the ones he is planning for? How does the planning work in a country like this? Since the first one is rhetorical, we will try to answer the second question further in the paper.

SERBIAN PLANNING IN „TRANSITION“

In almost two decades that have elapsed since the overthrow of state socialism (or communism) in Central and Eastern Europe (CEE), substantial changes have occurred in the nature, role and functioning of government and other institutions involved in spatial development and urban policy (Tašan-Kok, 2004). Urban planning and policy responses of localities have been quite diverse, reacting to specific and often dramatic conditions: political democratization, reintroduction of market principles, the state's fiscal crisis, massive privatization, commercialization, discontinuation of “welfare state” programs, and intensified international financial transactions and investments in urban areas (Tsenkova and Nedović-Budić, 2006). The new circumstances have prompted not only new institutions but also a “new notion of planning” that strives to regain its legitimacy, become more flexible, and adapt to the new economic and political circumstances (Kornai, 1997; Maier, 1994). In those dynamics, an idiosyncratic mix of old, new and innovative practices interjects into the transforming reality (Nedović-Budić, 2001).

стално мењајућој стварности, створена је идиосинкратска мешавина старих, нових и иновираних процедура и методологија у области планирања (Nedović-Budić, 2001).

Трансформација друштва и градова из комунистичког у пост-комунистички образац подразумевала је – поред осталог – нови облик владе (или владања); нови законски, уставни и институционални оквир; нов економски поредак и социјална правила; као и нове политичке изборе у погледу модела приватизације и прерасподеле друштвених прихода (Harloe, 1996, Andrusz et al., 1996, Offe, 1997). Објашњење транзиције при томе је пронађено у оквиру теорије демократизације која је транзицију посматрала примарно као политички процес. Када су се разматрали просторни утицаји транзиције, поред политичког разматран је и економски аспект проблема (не и социјални, или проблем заштите средине), што није представљало видну разлику у односу на генерални приступ (Holmes, 1997; Wu, 2003).

Пример који добро илуструје промене кроз које је систем планирања морао да прође да би се прилагодио новом политичком режиму и измењеним социјалним, економским и институционалним условима је бивша Југославија и данашња Србија (Vujošević and Nedović-Budić, 2006; Nedović-Budić and Cavić, 2006). Док су друге земље у источној и централној Европи у двадесетогодишњем периоду полако прилагођавале своје системе планирања, у случају Србије то се догађало под теретом несвакидашњих околности (ратови, санкције) нетипичних за пост-комунистичку транзицију: резултат је да су се градови у Србији по речима Ксеније Петовар (2003) нашли „између државе и грађана“. Екстремне варијације у начину на који су професионални планери реаговали у методолошком и практичном погледу на промене у новим државама насталим дезинтеграцијом бивше Југославије почевши од 1989. године нуде обиље анализа и закључака у погледу односа законских основа планирања и ширег контекста са једне и

The transition of societies and cities from communist to post-communist, therefore, involves — among other things — new systems of government (or governance); new legal, constitutional and institutional frameworks; new economic order; new rules of social integration; and new policy choices for privatization and redistribution of public assets (Harloe, 1996; Andrusz et al., 1996; Offe, 1997). The theory of transition is rooted in the democratization theory that views transition as primarily a political process. Transition specifically of urban phenomena and processes, too, is viewed as essentially political and economic, and perhaps not distinguishable from the transition in general (Holmes, 1997; Wu, 2003).

The case of former Yugoslavia and present Serbia illustrates well the changes that a planning system undergoes in response to the changing political regime, socio-economic system and institutions. While the planning systems in other Central and Eastern European countries have been under transition during the post Second World War and the more recent post-communist period, the Serbian case is particularly heavy in societal dynamics and scope that went beyond what could be considered a typical experience and context of a communist or a post-communist CEE country (Vujošević and Nedović-Budić, 2006; Nedović-Budić and Cavić, 2006). In Petovar's (2003) words, Serbian cities are “between the state and the citizen.” The more extreme variations in how planning profession and practice operated in former Yugoslavia and how they responded to the societal circumstances from 1989 on offer a rich set of observations that would point to the relationships between planning law and its broader context on one hand and planning practice on the other hand. The lingering transition (or what Thomas (1998) terms “the moment of discontinuity”), which in Serbia seems to have been more complex and less predictable than in other post-communist countries in Europe, also allows

практике планирања са друге стране. Закасна и веома огољена, комплексна и непредвидива транзиција („момент дисконтинуитета“ по Томасу 1998) која је карактеристична за Србију, парадоксално је за научнике обезбедила продужени период посматрања процеса и околности које прате формирање новог система планирања.

Као у свим экс-комунистичким/социјалистичким земљама, почетком 1990-тих година у земљама које су настале распадом бивше Југославије дошло је слома етатистичког/самоуправног планирања. У наредној декади, суочена са политичком плурализацијом али и хаотичном ситуацијом у земљи, Србија је проживљавала тешку кризу просторног планирања које је тешко напуштало дотле доминантан оптимистички и ригидан образац. Било је покушаја да се, као реакција на турбулентна времена, створе нови законски и плански оквир кроз усвајање Просторног плана Републике Србије из 1996. године, али је реалност била да је пракса планирања уз незнатне измене наставила по старом, све се више разилазивши са новом политичком, економском и социјалном ситуацијом. Систем планирања у Србији је означаван као „...чудна мешавина хетерогених елемената преузетих из различитих модела попут кризног планирања, планирања као подршке дивљању тржишта, пројектног планирања, итд.“ (Вујошевић, 2002, стр. 59). Такво неуспело ретуширање система планирања у периоду од 1996. до 2003. године најбоље илуструје чињеница да су током 7 година рађена и усвојена свега два просторна плана (један регионални и један за акумулацију) док је петнаестак других било у различитим фазама израде. Такав систем планирања био је карактерисан као (Stojkov, Subotić and Djordjević, 2004):

- Систем са више-мање развијеном матрицом просторних критеријума, односно начина размишљања о просторним условима за алокацију објеката и функција, који није дискредитован ни појединим грубим

for an extended time period for studying the processes and issues that underlie the formation of a new planning system.

As in the other ex/communist/socialist countries, former state-centred planning system broke down also in Yugoslavia at the beginning of the 1990s. In the following decade, along with the events we mentioned and the new key factors that transition introduced: political pluralization, privatization and marketization, Serbia witnessed a deep crisis of planning, not only because of the chaotic state of the country but also as a reaction to too optimistic and rigid planning that characterized previous period of communism/socialism. There was some effort to meet the challenges of these turbulent times with the creation of the new legal arrangements and the adoption of the Spatial Plan of the Republic of Serbia in 1996 but in fact, the practise showed to be a mixture of old habits and few institutional changes which couldn't match the impact and of the new political, economical and social factors. The planning system as a whole was recognised like a “strange mix of heterogeneous elements from a number of disparate modes i.e. ‘crisis – management - planning’, ‘planning – supporting – wild – marketization - and-privatization’, ‘project – based - planning’ etc.” as in Vujosevic (2002, pp. 59). This unsuccessful retouching of the planning system that happened in the mid 1990s is well illustrated with the fact that in the next 7 years besides the national spatial plan only 2 spatial plans (one for water accumulation and one regional) have been adopted while 15 others were in different phases of elaboration. Such a system of spatial and strategic planning was characterised as:

- More or less developed spatial-geographical environmental system of criteria, i.e. a way of thinking on the spatial conditions for locating networks and development; Certain crucial mistakes of planners, which we encounter from time to time still do not discredit this planning dimension;

грешкама планера;

- Систем са недовољно развијеним и неадекватно позиционираним поступцима оцене и вредновања финансијско-економске оправданости планских решења и, још горе, као систем који у недостатку релевантних друштвених стратегија, одликују просторни планови који се праве у нереалном економском простору и времену;
- Систем потпуне импровизације индикатора и инструмената социјалног развоја (становање, урбанизација, обнова, јавни сервиси, посебне потребе становништва), из којих би требало да се црпе извори у погледу потреба, вредности и циљева друштвене заједнице за коју се планови и раде.

Док је просторно планирање у Србији настојало да преживи, планирање на тзв. Западу је ушло у нову еволутивну фазу. Последице глобализације, дерегулације, децентрализације, негативних процеса у животной средини и када је реч о Европи, интеграција наметнули су неопходност нових, иновативних механизма и инструмената који би обликовали и нову праксу планирања. Резултат су били промоција парадигме одрживости, субвенционисаности, ефикасности, сарадње, комуникације и координације, стратешког планирања, схема, иницијатива, умрежавања, итд.

Годину дана након тзв. демократских промена, 2001. године, почели су напори на реформи система планирања у Србији, са циљем да се попуне празнине настале у последњој декади те да се нађе адекватно решење као одговор на новонастали политички, економски, социјални па и просторни контекст у коме планирање функционише, истовремено уважавајући нове концепте и инструменте који су уведени на Западу. Више пута смо описали колико су ти напори били мукотрпни и како су резултати тих напора били незадовољавајући (Ђорђевић and Dabović, 2009; Nedović-Budić, Djordjević

- Utterly undeveloped and inadequately established assessment and evaluation system of the financial-economic feasibility of planned solutions and an even more serious problem of the complete lack of a passable economic development strategy, without which the spatial plan is placed in an unreal economic space and time;
- Not of lesser significance is the social system development out of which should derive the idea on the needs, values and goals of a social community for which we make plans. This system, as yet, has been subjected to a mere improvisation in plans (urbanization, housing, renewal, public services, special assets) (Stojkov, Subotic, Djordjevic, 2004).

While Serbia's planning was trying to keep its head above the water, so called Western planning was entering another phase of its evolution. The consequences of globalization, deregulation, decentralization, negative processes in the environment and in the case of Europe its integrations, lightened the necessity of new more innovative mechanisms and instruments that would shape a more 'plan-led' practice. This has resulted in promoting sustainability, subsidiarity, efficiency, cooperation, communication, coordination, spatial and strategic planning, schemes, initiatives, networks etc.

One year after the democratic change in Serbia, in 2001 works on reforming the system of planning began. The intention was to fill out the gaps created in the previous decade and to answer to the new political, economical, social and spatial context of planning as well as to incorporate new concepts and instruments that were at that time dominating the Western one. We did describe on several occasions how this works were hard and obsolete (Ђорђевић and Dabović, 2009, Nedović-Budić, Djordjević and Dabović, 2011). In summary, local (municipal) spatial plans, together with spatial plans for areas of special use, are being produced more than ever. Accordingly

and Dabović, 2011). Сумарно посматрајући, након 12 година, просторни планови општина, заједно са просторним плановима подручја посебне намене и регионалним плановима се раде више него икад (укупан број општинских планова и урбанистичких планова за градове и општинске центре који су стратешки по свом карактеру достиже број од око 150 за сваки тип). У овом тренутку они су једино мазиво које покреће точак просторног планирања у Србији и једини извор прихода за њене планере. Иако им је број импресиван, највећи број истих не одликује помак у методологији који би омогућио брз и адекватан одговор на изазове у свим друштвеним аспектима, а понајвише у области економије. Такве планове одликују слабе анализе и оцене/процене економских и социјалних кретања (па чак и погрешне процене у погледу промена у простору), те исти представљају физичку, односно географску дефиницију често илузорних планских циљева, решења и пропозиција. Без примене модела интегралног планирања, више *ex post* и *ex continuo* вредновања уместо доминантног *ex ante*, тешко да ће доћи до побољшања њиховог квалитета и унапређења система планирања у целини. Такви планови резултирају незаинтересованошћу других актера у процесу планирања – власти и грађана – како да у њиховој изради учествују, а још више да им такви планови буду водиља. Садашња пракса планирања у Србији је, дакле, планер-центрична, у смислу да готово искључиво планери идентификују проблеме у простору и нуде алтернативе за њихово решавање. Премало је места остављено за другачије интересе и идеје, међусектоску координацију и синхронизацију партнерства између јавног и приватног сектора. Консеквентно, премало је места остављено за грађане, интресне групе и организације да у процесу планирања учествују, те да учествују и у процесу планске имплементације. Дobar пример аутистичности система планирања у Србији је планирање пограничне зоне према Бугарској.

to the current Law, these plans determine the starting point, the spatial development objectives and land use, organization and protection rules of the planning area. In theory, the number of municipal spatial plans and general plans for municipal centers, both sorts having strategic developmental aspirations can climb up to 150 each. For now they are unique wheals that are turning in Serbia's planning and the main source of our planners' existence. They are accommodating the quantitative development of planning in Serbia but most of them are not showing any shift in methodology which would enable the planning to respond quickly to changes occurring in all societal domains but foremost in the economic sphere. They are backed up by poorly assessed economic and social needs development analyses (sometimes even badly assessed spatial dimension), so that they come down to the physical/geographic definition of the often illusory planning objectives, solutions and propositions. Without applying integrative planning method, more *ex post* and *ex continuo* instead of prevailing *ex ante* evaluation these plans will hardly contribute to quality improvement or more importantly to a prosperous development of the planning area. There lays the chief indifference of the authorities and citizens to participate in elaboration of such plans, let alone be guided by them. The current planning practice is therefore, predominantly planners' centered; implying that it is the planner who identifies the problems and seeks for planning alternatives. There is little or no room for different interests and ideas, intersectoral coordination and synchronization or partnership between public and private actors. Consequently, there is hardly any room for various stakeholders and shareholders to take part in the planning process and the ensuing implementation phase. The good example of the existing autistic planning system is planning of the border area of Serbia towards Bulgaria.

САЖЕТИ ПРЕГЛЕД ПЛАНИРАЊА
ПРОСТОРНОГ РАЗВОЈА ПОГРАНИЧНЕ
ЗОНЕ СРБИЈЕ ПРЕМА БУГАРСКОЈ

Прошло је 15 година од последњег научног рада који је на Одсеку за просторно планирање публикован, а који се таксативно односи на планирање пограничне зоне према Бугарској (Ђорђевић, 1994). Иако је у међувремену било контакта, па и покушаја да се направе заједнички пројекти и институционализује сарадња у области планирања просторног развоја, она је до данас остала насумична и повремена, обухватајући у просторном смислу врло ограничена подручја. У највећем броју случајева, до сарадње је дошло посредно: тако је пројекат *Iron Gate* (2001 – 2002. године) финансирао влада Немачке, уз учешће експерата из Румуније, Бугарске и Србије – пројекат је настављен под новим називом *Културне стазе Подунавља*, али је његов одјек у стручној и политичкој јавности Србије био маргиналан.

Погранична зона Србије према Бугарској следи махом природне границе – орохидрографско развође Старе (Балкан) Планине и брдско-планинску област Власине и Крајишта. Једини продори кроз планинску баријеру (и најбоља веза Србије са Бугарском) су уске речне долине Дунава и Нишаве, које по савременој номенклатури представљају трансевропске коридоре – Дунав коридор VII, а правац Ниш-Софија крак инфраструктурног коридора X. Мимо речених трансверзалних праваца исток-запад, погранична зона Србије према Бугарској је привредно неразвијена, саобраћајно слабо доступна, изразито депопулациона са свим негативним показатељима у погледу демографске структуре, са великим процентом шумског у укупном земљишту. У пољопривреди доминира сточарство, а највећи део индустрије изграђен у доба социјализма је или неликвидан, или је у транзицији и процесу приватизације услед малверзација и корупције затворен или се налази у стечају. Расте стопа незапослености и апатија међу

CONCISE OVERVIEW OF SPATIAL
DEVELOPMENT PLANNING OF SERBIA-
BULGARIA INTERBORDER ZONE

It has been 15 years since the last scientific paper referring to planning of interborder zone towards Bulgaria was published at the Department of Spatial planning (see: Ђорђевић, 1994). Despite the fact that there have been some attempts at making joint projects within the field of spatial development planning, the cooperation has been nothing but random and occasional with reference to only those narrow border zones. In most cases the cooperation was indirect: via the *Iron Gate* project (2001 – 2002) financed by the German government, with the participation of Romanian, Bulgarian, and Serbian experts – the project continued under the name of *Cultural paths of the Danube region*, but its echo in public and academic society of Serbia was marginal.

The border zone towards Bulgaria is mostly run through natural borderline – orohydrographic dividing line of the Stara Planina Mountain and highlands area of Vlasina and Krajiste. The only path through the mountain area (and the best of all physical connections with Bulgaria) are the narrow river valleys of the Danube and the Nisava River, which, according to the modern nomenclature, are actually trans-European corridors – the Danube corridor VII, and Nis-Sophia road is an attachment of infrastructural corridor X. Except for these East-West roads, the border area towards Bulgaria has poor economy, traffic availability, and is extremely depopulated along with negative indicators of demographic structure, with high percentage of forest area. Agriculture is dominated by cattle breeding, and most industrial facilities originate from the age of socialism being either non-liquid, in transition due to the process of privatization, or are closed due to corruption. The unemployment rates are getting higher followed by the population's apathy, and the roads through Timocka Krajina are rarely

становништвом, а путевима Тимочке крајине пролази све ређи и ређи саобраћај.

Периферност и неразвијеност подручја је констатована и *de facto* је постојала и у доба социјализма. Планови доношени у то време – попут Регионалног просторног плана Тимочке крајине из 1976. године – уз пољопривреду су као главни развојни адут истицали индустријски развој (подручја Бора, Мајданпека, Неготина, Зајечара, Пирота и др.), енергетику (хидроелектране Ђердап 1 и 2) и, у нешто мањој мери, туризам. Почетком 1990-тих година наступа тешка криза – распад земље, санкције, грађански рат у бившој Југославији. Мера и индикатор стања је у погледу планирања просторног развоја био Просторни план Републике Србије, усвојен 1996. године. Иако нужно концепцијски затворен, без решења попут трансграничне сарадње, он је ипак истицао потребу изградње поменутих магистралне инфраструктуре, повећање доступности територије у целини, заустављање поменутих негативних трендова, бржи развој туризма (обзиром на постојеће природне потенцијале и културно-историјске споменике), те израду читавог низа регионалних планова и планова за подручја посебне намене – за инфраструктурне коридоре, за подручја експлоатације руда и минералних сировина, за сливна подручја вештачких акумулација, за националне паркове и друга природна добра, за значајније културно-историјске споменике, за туристичка подручја, итд. У периоду до 2000. године готово да ништа није урађено у погледу имплементације овог значајног стратешког документа. Уместо тога, дошло је до бомбардовања 1999. године и неке врсте демократске револуције 2000. године.

Након 2000. године почиње нова – последња фаза у погледу планирања просторног развоја и Србије и пограничног подручја према Бугарској. Ту, назовимо је транзицијску фазу, поред осталог, одликује потпуна превласт приватног интереса у односу на јавни – тзв. инвеститорски урбанизам и планирање – што није усамљен

used.

This area was peripheral and undeveloped *de facto* even in the age of socialism. The plans that were adopted at the time – such as the Regional spatial plan of Timocka Krajina from 1976 – along with agriculture, pointed out the proces of industrialization as main development solutions (areas of Bor, Majdanpek, Negotin, Zajecar, Pirot, etc.), as well as the energetics (Djerdap 1 and 2 hydroplants) and tourism to some extent. In the early 1990s there was a severe crisis – the country fell apart, sanctions, civil war in former Yugoslavia. The Spatial Plan of Republic of Serbia adopted in 1996 was an indicator of condition of spatial development. Though its concept is rather closed, without any solutions for interborder cooperation, the plan still stressed out the need for the aforementioned road infrastructure, making the territory more available stopping those negative trends, tourism outbreak (taking into account the existing natural potentials and cultural-historical monuments), making a whole range of regional plans and plans for the areas of specific usage– infrastructural corridors, mine exploitation, river valleys for artificial accumulations, national parks, monuments of cultural heritage, tourist sites, etc. Up to 2000, almost nothing was done in order to implement this strategic document. Instead, there was the 1999 bombardment and some sort of democratic revolution in 2000.

After 2000 there was a new and the last phase in spatial development planning of both Serbia and its border zone towards Bulgaria. This transition phase was accompanied by total reign of private interests – so-called investment urbanism and planning– which was not only problem in Serbia but also of most transition countries. Market domination within the development process and the role of spatial plans reflect the power and influence of a state, which did nothing regarding social balance, economic prosperity, regional balance, etc. except from selling out public/state property. Economic and social

случај Србије, него је у већој или мањој мери присутан у свим земљама које су кроз транзицију прошле или се у њој још увек налазе. Доминација тржишта у развојном процесу и слаба улога и значај просторних планова огледало су снаге и утицаја државе, која осим распродаје у бесцење државне/јавне имовине није готово ништа урадила по питању социјалне равнотеже, економског просперитета, регионалног баланса и сл. Економске и социјалне неједнакости су све израженије, контрасти између богатих и сиромашних све већи, а у регионалном смислу су разлике између развијенијег севера Републике Србије (са Београдом) и југа све израженије. Ослабљена држава, међутим, није приступила децентрализацији из више разлога (политика, традиција, негативни историјски баласт и искуства, итд), што за директну последицу има да је планирање пограничне зоне Србије према Бугарској у стварности готово у потпуности у рукама државе – илустрације ради, у периоду од 2000. до 2009. године усвојен је само један просторни план општине у пограничном појасу – за општину Кладово на тремеђи са Бугарском и Румунијом 2005. године – што јасно и оштро описује стање и домете локалне самоуправе у Србији у овом тренутку, укупно узевши па и по питањима стварног утицаја на просторни развој. Недостатак новца и надлежности на локалном нивоу, непостојање регионалног нивоа управе и развојних агенција свело је планске инструменте на један – државно планирање. Остаје да се исто у кратким цртама опише.

Поред наведених просторних планова подручја посебне намене који се раде за просторно ограничене зоне заштите хидроакумулација, природних и културно-историјских добара, у току је израда 4 просторна плана од кључног значаја за просторни развој пограничне зоне Србије према Бугарској. Два су регионалног значаја и односе се на подручја Србије према Бугарској северно од реке Нишаве – Регионални просторни план Тимочке

differences are ever larger as well as the rich/poor contrast, and regionally speaking there are vast differences between the developed north parts of the country (with Belgrade) and the south. Nevertheless, the weakened country did not start the process of decentralization for numerous reasons (politics, tradition, negative hystorical burden, lack of experience, etc.), the consequence of which is that the state is fully responsible for the planning of border zone towards Bulgaria – just to illustrate in 2000-2009 period only one spatial plan was adopted on a municipality level in the border zone – Kladovo municipality in border with Bulgaria and Romania in 2005 – which clearly describes the state and reaches of local self-government in Serbia at the moment in general, taking into account the actual impact on spatial planning. The lack of finances and local authorities, no regional management agencies and development agencies narrows the planning instruments down to one thing – state planning. This will be briefly described in the following lines.

Apart from these spatial plans for special purpose areas that are devised for spatially limited zones that protect hydroaccumulations, natural and hystoric goods, there are 4 pending spatial plans that are key for the spatial deveopment of border zone towards Bulgaria. Two of them are regional in their relevance and refer to the zones north to the Nisava River in Serbia – Regional Spatial Plan for Timocka Krajina, and south to the Nisava River – Regional Spatial Plan for Juzno Pomoravlje area municipalities, that refers to the area between Romanian border in the north and Macedonian border in the south. Besides these two regional plans, there are pending plans for two directions through orographic barriers that seperate Serbia and Bulgaria: Spatial plan for the infrastructural corridor Nis-Bulgaria borderline and Spatial plan for the Danube area, which should be the result of the DONAU REGIONEN international project (regarding its devision). The first three are under the Republic of

крајине, и јужно од те реке – Регионални просторни план општина Јужног поморавља, који обухватају цео простор између румунске границе на северу и границе са Македонијом на југу. Поред ова два регионална, раде се просторни планови за два правца продора кроз орохидрографску баријеру која дели Србију и Бугарску: Просторни план подручја инфраструктурног коридора Ниш-граница Бугарске и Просторни план који обухвата Подунавље, за сада без званичног назива, али који треба да проистекне из међународног пројекта (у смислу његове разраде) под називом DONAU REGIONEN. Прва три ради држава Србија самостално, док је четврти међународног карактера, како у погледу учесника, тако и финансирања. Заједничко за сва четири је да је главни носилац планирања у Србији Републичка Агенција за просторно планирање, али им је то практично и једини стварни заједнички именитељ, упркос неким декларативним тврдњама у, назовимо их тако, „српским“ плановима.

Прва три наведена плана, укратко, одликују претерани оптимизам и ослањање на још увек недоступне европске развојне фондове, што је у оштром несаслагласју са а) економском и социјалном ситуацијом у земљи, б) укупним амбијентом планирања и ц) трендовима у ближем и даљем окружењу. Без улажења у детаље планова довољно је горњу тврдњу илустровати са сценаријима развоја: тако су за Тимочку крајину до 2025. године предвиђена три сценарија који, редом претпостављају интеграцију у Европску унију 2015. године (са пројектованим БДП-ом Тимочке крајине од 4 797 еура по становнику), сценарио „Балкански тигар“ који претпоставља још брже укључивање у Европску унију (до 2012. године са пројектованим БДП-ом Тимочке крајине од 8 316 еура по становнику) и последњи „... како се, по нашој процени, ни трећом пројекцијом не достиже задовољавајући развој Србије до 2025. године, урађена је и четврта пројекција са просечном годишњом стопом раста од 8,2% која подразумева бруто

Serbia single jurisdiction, whereas the fourth is international – both by the participants and finances. What these four all have in common is the State Agency for Spatial Planning of Serbia, but this is also the only thing that puts them together, despite some declarative statements of so-called 'Serbian plans'.

First three plans, briefly, are too optimistic and rely on some still unavailable European development funds, which clearly confronts a) economic and social situation in the country, b) total atmosphere in planning, and c) trends in near and distant surroundings. Without going into details, it is sufficient to illustrate this statement with the following development scenarios: up to 2025 there are three scenarios for Timocka Krajina that refer to EU integration by 2015 (with planned gdp in Timocka Krajina of 4,797 euros per capita), „Balkans tiger“ scenario that presupposes even faster EU integration (up to 2012 with GDP of 8,316 euros per capita) and last one... but, in our estimation, not even the third projection shall reach the necessary Serbia development by 2025, and there was the fourth projection with the average growth rate of 8,2% that includes 15 000 GDP per capita in Timocka Krajina. Even the most pesimistic scenario includes the growth from current 2,000 euros up to 3,323 euros per capita, which would mean reaching the current Serbia GDP of 3,354 euros per capita (based on: Regional Spatial Plan for Timocka Krajina – Implementation Plan, State Agency for Spatial Planning, Belgrade, 2007, p.65). Similar, though somewhat less unrealistic plan assumptions appear in the Regional spatial plan for Juzno Pomoravlje 2006-2021 (РАПП, december 2008). Even the Spatial plan for area of infrastructural corridor Nis-Bulgaria borderline (РАПП, 2004) that has engineering-like nature has some unrealistic deadlines for the completion of a modern highway that should connect Nis and Sophia as a part of European corridor X (the road should have been completed by now, but the construction has not even started – as

доходак по становнику Тимочке крајине од 15 000 еура. Чак и песимистички сценарио или сценарио ниског степена развоја подразумева раст са садашњих 2 000 еура на 3 323 еура по становнику чиме би се достигао садашњи БДП по становнику Србије који износи 3 354 еура (све на основу: Регионални просторни план Тимочке крајине – Програм израде, Републичка агенција за просторно планирање, Београд, 2007, стр. 65). Сличне, мада нешто мање нереалне планске поставке појављују се и у Регионалном просторном плану општина Јужног поморавља 2006-2021. године (РАПП, 2008) Чак и Просторни план подручја инфраструктурног коридора Ниш-граница Бугарске (РАПП, 2004) који је по својим одликама „инжењерски“ план има нереалне рокове завршетка модерног ауто-пута који би требало да повеже Ниш и Софију као део европског коридора X (пут је већ требало да буде завршен, а заправо његова изградња још није ни почела – а када ће стварно бити завршен обзиром на врло захтеван и за изградњу неповољан терен Сићевачке клисуре, те на досадашњу динамику изградње путева у Србији није захвално ни прогнозировать). На тако нереалним сценаријима прецизирана су планска решења која су нужно подједнако нереална те их нема смисла ни наводити. Таква популистичка политика просторног развоја је резултат укупне нереалне политике државе у текућем периоду која се готово у потпуности заснива на две премисе: да ће нам у веома кратком року стићи невероватно велика количина пара којом ћемо решити нагомилане проблеме (па и оне у просторном развоју), те да ћемо поред тог поклона успети и да распродамо све своје природне и друге ресурсе по веома високој цени страним инвеститорима.

Најбоље методолошки разрађен, најметодичније рађен, најиздашније финансиран пројекат који се односи на погранично подручје Србије према Бугарској је тзв. DONAU REGIONEN, који се ради под покровитељством ЕУ. Иако има својих слабости, у недостатку бољих и, најпре,

to when it shall be finished regarding the difficult terrain of Sicevacka Canyon and the dynamics of work so far is not hard to guess). Hence, such unrealistic scenarios produce planning solutions that are equally unrealistic and should not be named here after all. Such populist policy of spatial planning is the result of the overall unrealistic policy of the state, which almost fully relies on two hypotheses: we shall receive an enormous amount of money in a short period of time that should solve the problems accumulated (including those within spatial development), and that we shall somehow manage to sell out all of our natural and other resources to the foreign investors at very high prices.

The best methodology and finances are those of the project referring to the border zone towards Bulgaria called DONAU REGIONEN, under the EU patronage. Despite some of its weaknesses, as there are no better ones, this project deserves to be fully set as an example (see: Живановић, Ђорђевић, Ђорђевић 2011) as how to make a spatial development plan under difficult circumstances at the beginning of 21st century.

реално постављених пројеката, заслужује да буде приказан као пример (види: Живановић, Ђорђевић, Ђорђевић 2011) и, зашто не, образац како би требало планирати просторни развој у веома тешким околностима на почетку 21. века.

ЗАКЉУЧАК

Током периода транзиције планирање би требало да ублажи негативне ефекте нове појаве – тржишта на јавни интерес. Изгледа, међутим, да планирање није успело да се избори са тржиштем унутар професије као такве. Пре транзиције планерске фирме и институције су припадале искључиво јавном сектору. Данас је ситуација нешто другачија – са једне стране велике планерске фирме су углавном остале у јавном власништву и имају једну врсту монопола над израдом планова вишег реда док су са друге стране мање фирме углавном приватизоване. И једне и друге су на тржишту покушавајући да дођу до што више посла да би се финансијски осигурале, радећи све више планова за све краће време и за све мање новца. Последица таквог стања да се такве фирме у новом непријатељском окружењу које диктира неолиберализам, борећи се да преживе, углавном задржале стари, ригидан и нефлексибилан образац планирања, са стриктним правилима коришћења земљишта, једноставно немајући ни времена ни новца да усвоје нове или иновираних моделе планирања са бољом партиципацијом, стратешким приступом и повећаном делотворношћу.

Следећи проблем је да у таквом окружењу политичари не препознају важност и сврху планирања, те да од стране струке постоји слаб или никакав притисак да промене такве ставове, што за последицу има да планирање још увек није стекло легитимитет које је некада имало. Илустративна чињеница у погледу конфузије око места и улоге просторног планирања је премештање надлежности за планирање у кратком року од

CONCLUDING REMARKS

With the transition, planning was supposed to mitigate the negative effects of the new player - market to the public interest. But, seems like our planning didn't find the mechanisms to mitigate those effects created by the market inside it. Planning institutions in pretransitional period were exclusively in public sector. We now have on one side, some big planning institution, partially financed from the state's budget usually with the monopoly over elaboration of one group of plans and on the other side, smaller ones which are being privatized. Both are thrown to the market and are trying to acquire as much engagements as possible in order to secure enough financing. They are producing more plans for less money in a shorter period of time. As a result, these former public agents diverted by the new hostile conditions given by undeveloped market and neoliberal environment are still presenting traditional rigid planning model, deterministic and inflexible, with fixed land use parameters and regulations. Seems like the turbulent times in which the most important task is to survive didn't give them a chance to develop and to introduce more innovative and novel models in view of participative, strategic and action plan oriented planning.

The other problem lays in insufficient recognition of importance and purpose of planning among politicians and the lack of persuading voices and pressure coming from the profession, as well as in the loss of its legitimacy. To illustrate the confusion and neglect politicians express when planning is concerned we are informing that spatial planning was situated first under the Ministry

Министарства за капиталне инвестиције до Министарства инфраструктуре, да би данас припадало Министарству заштите животне средине.

Док се стабилизација система планирања не догоди, слабашни покушаји да се државном политиком исправе социјалне, економске и просторне неједнакости – еклатантан пример је погранична зона Србије према Бугарској – неће имати велике домете а ни резултате. Логично је појачавати прекограничну сарадњу, без обзира на будући државно-правни статус Србије унутар или на ободу ЕУ јер то налаже здрава памет и професионализам. Ни глобална економска криза неће вечито трајати, па ће финансијска средства, неопходан предуслов сваког планирања просторног развоја, бити свакако већа него данас, а и њихово трошење и расподела правичнији и ефикаснији него у овом тренутку. Остаје да се промени нешто у концепту и приступу планирања просторног развоја – да исти постану реални, ближи стварним потребама и приоритетима грађана, а мање шаблонски, преписани од Старијег брата, уопштени, декларативни и празњикави – као што је то Стратегија просторног развоја и Просторни план Србије, чија је израда нетом завршена. Остаће, на жалост, нешто што ни методологија, ни ЕУ ни новац не могу да промене: катастрофална демографска ситуација у пограничној зони Србије према Бугарској. Оту чињеницу ће се прво спотити сви развојни планови у будућности.

of Capital Investments, than under the Ministry of Infrastructure, and at the present within the Ministry of Environment.

Until the stabilization of the planning system does not occur, the feeble attempts of the state policy to correct the social, economic and spatial disparities will not have the long ranges and results-the border zone of Serbia towards Bulgaria is a striking example. It is logical to strengthen the border cooperation, regardless the future constitutional-legal status of Serbia within or in the periphery of the EU, because common sense and professionalism warrant it. The global economic crisis will not last for ever, so the financial resources, necessary precondition of every spatial development planning, will certainly be higher than today, while their spending and distribution more equitable and efficient than at this moment. Something in the concept and access of the spatial development planning leaves to be changed-that the same become real, closer to the real needs and priorities of the citizens, and less template like, prescribed from elder brother, generalised, declarative and empty-such as the Strategy of Spatial Development of Serbia or Spatial Plan of Serbia is, the making of which is just finished. Unfortunately, something will remain which neither methodology nor the EU and money can change: catastrophic demographic situation in the border zone of Serbia towards Bulgaria. All developmental plans will stumble over that fact in the future.

ЛИТЕРАТУРА/ BIBLIOGRAPHY

1. Andrusz, G., Harloe, M., Szelenyi, I. (ur.) (1996). *Cities after socialism - Urban and regional change and conflict in post-socialist societies*. Oxford: Blackwell Publishers.
2. СЕР (2006). *Просторни план општине Кладово*, Београд.
3. Ђорђевић, D. (1994). *Структуре и трендови коришћења земљишта у пограничној зони Србије према Бугарској*. *Glasnik Srpskog Geografskog društva*, 74(2), 15-22.
4. Ђорђевић, D. (2003). *Ка новом закону о планирању и изградњи*. У *Decentralizacija, lokalna samouprava i prostorno planiranje*. Београд: Француско-српски FORUM за просторно планирање и регионалне политике.
5. Ђорђевић D., Дабовић T. (2009). *System of spatial planning in Serbia: a critical overview*. DELA 31, *Оддељак за географију*, Лјубљана: *Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani*, 143–157.

6. Harloe, M. (1996). *Cities in the transition*. U: Andrusz G, Harloe M, Szelenyi I (eds) *Cities after socialism - Urban and regional change and conflict in post-socialist societies*. Oxford: Blackwell Publishers.
7. Holmes, L. (1997). *Post-communism: An introduction*. Cambridge: Polity Press.
8. Kornai, J. (1997). Reforming the welfare state in postsocialist societies (editorial). *World Development* 25, 1183-1185.
9. Krešić, M. (2004). Serbian Planning and Constructing Law approach to city politics and urban management. Were we ready? U: Nedović-Budić Z, Tsenkova S (ur.), *Winds of societal change: Remaking post-communist cities*. Urbana: Russian, East European and Eurasian Center, University of Illinois.
10. Maier, K. (1994). Planning and education in planning in the Czech Republic. *Journal of Planning Education and Research* 13, 263-269.
11. Ministry of Construction and Regional Development of the Slovak Republic (2008). *The Spatial Development of Interregional Co-operation in the Danube Space, DONAUREGIONEN*, Bratislava: http://www.donauregionen.sk/project.../short_....pdf
12. <http://www.donauregionen.sk/project%20outputs/concept%20web.pdf>
13. Nedović-Budić, Z. (2001). Adjustment of planning practice to the new Eastern and Central European context. *Journal of the American Planning Association* 67, 38-52.
14. Nedović-Budić, Z., Cavrić, B. (2006). Waves of Planning: Framework for Studying the Evolution of Planning Systems and Empirical Insights from Serbia and Montenegro. *Planning Perspectives* 21, 393-425
15. Nedović-Budić, Z., Djordjević, D., Dabović, T. (2011). The Mornings after...Serbian Spatial Planning Legislation in Context. *European Planning Studies*, 19(3), 429 — 455.
16. Offe, C. (1996). *Varieties of transition – The East European and East German experience*. Cambridge: The MIT Press.
17. Pajović, D.S. (2005). *Pregled urbanističkog zakonodavstva Srbije*. Novi Sad: Udruženje urbanista Srbije.
18. Petovar, K. (2003). *Urbana sociologija – Naši gradovi između države i građanina*.
19. Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu i Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
20. RAPP (2004). *Prostorni plan područja infrastrukturnog koridora Niš-granica Bugarske*, Beograd.
21. RAPP (2007). *Regionalni prostorni plan Timočke krajine*, Beograd
22. RAPP (2008). *Regionalni prostorni plan opština Južnog pomoravlja*, Beograd
23. Stark, D. (1992). The great transformation? Social change in Eastern Europe. *Contemporary Sociology* 21, 299-304.
24. Stojkov, B., Subotic, S., Djordjevic, D. (2004). New trends in planning theory and practice in Serbia. *alfa SPECTRA - Central European Journal of Architecture and Planning FA STU* 2/2004, 9-15.
25. Taşan-Kok, T. (2004). *Budapest, Istanbul, and Warsaw – Institutional and spatial change*. Delft: Eburon.
26. *The Planning and Building Act (2003)*. Official Register of the Republic of Serbia, No. 47/03, Belgrade.
27. Thomas, M. (1998). Thinking about planning in the transitional countries of Central and Eastern Europe. *International planning studies* 3, 321-333.
28. Tsenkova, S., Nedović-Budić, Z. (2006). *Urban Mosaic of Post-socialist Europe – Space, Institutions and Policy*. Heidelberg: Springer.
29. Vujosevic, M. (2002). *New Changes in the Planning Theory and Practice in the West and Recommendations for the Planning in Serbia/ Yugoslavia*. Belgrade: Institute of Architecture and Urban Planning of Serbia.

30. Vujošević, M., Nedović-Budić, Z. (2006). Planning and societal context – The case of Belgrade, Serbia. U Tsenkova S., Nedović-Budić Z. (ur.) Urban Mosaic of Post-Socialist Europe: Space, Institutions and Policy. Heidelberg: Springer.
31. Wu, F. (2003). Transitional cities (Commentary). Environment and Planning A 35, 1331-1338.
32. Живановић Т., Ђорђевић Д., Ђорђевић А. (2011) Регионални приступ планирању Подунавља у Србији. Зборник радова 3. Конгреса српских географа, Бањалука, 807-817.
33. Yugoslav Survey Online, 2007. <http://www.yusurvey.co.yu/>